

Liber ordinum
de la diòcesi de València
(1463 – 1479)

Edició a cura de
M.ª Milagros Círcel Ortí

UNIVERSITAT
ID VALÈNCIA

2018

*f*onts històriques valencianes

Liber ordinum
de la diòcesi de València
(1463-1479)

*f*onts històriques valencianes

68.

Liber ordinum
de la diòcesi de València
(1463 - 1479)

Edició a cura de
M.ª Milagros Cárcel Ortí

VNIVERSITAT
DE VALÈNCIA

2018

Fonts històriques valenciane S

*Directors de la col·lecció
Antoni Furió i Enric Guinot*

*© M.ª M. Milagros Cárcel Ortí, 2018
© D'aquesta edició: Universitat de València, 2018
Disseny de la col·lecció: J.P.
Il·lustració de la coberta:
Detall de la cerimònia de la tonsura.
Miniatura procedent del Pontifical de Maties Corvino.
Biblioteca Apostòlica Vaticana. Ott. lat. 501, f. 6v.
Maquetació: Inmaculada Mesa
ISBN: 978-84-9134-382-0*

*Al meu germà Vicent,
ordenat de prevere en el seminari de Montcada
el 21 de setembre de 1963,
pel bisbe auxiliar Mons. Rafael González Moralejo*

*E*studi introductori

INTRODUCCIÓ

Els arxius diocesans conserven entre els seus fons una sèrie de llibres que constitueixen la memòria escrita de l'activitat pastoral dels seus bisbes i són una mostra de l'estructura del govern de la diòcesi. El dit govern no es limita a la visitacorrecció, sinó que comprén un moment legislatiu (sínode), un ministeri pastoral (visita), un altre sacramental (impartició d'ordes) i de govern (nomenaments i concessió de llicències), tot interrelacionat. Ajuden al bisbe en el govern de la diòcesi els bisbes auxiliars, sobretot en la impartició d'ordes, el vicari general, per a assumptes espirituals i temporals i suplint el bisbe en la seua absència, i l'oficial per a assumptes judicials, amb responsabilitats continuades i precises. Tant el vicari general com l'oficial se serveixen de notaris i escrivans per a la redacció dels diferents llibres i, sobretot, per a l'expedició de lletres.¹

De la variada tipologia de llibres produïts per les cancelleries episcopals en els segles baixmedievals, la present edició es basa en un registre d'ordes² de la segona meitat del segle xv, un *Liber Ordinum*.³ En alguns arxius diocesans es conserven registres específics d'ordes dels segles xiv i xv, fets pels notaris del bisbe, a banda de les llistes de tonsurats que puguen aparéixer en les visites pastorals⁴ de la mateixa època i en els llibres de

col·lacions,⁵ a més de copiar-se en aquestos les *litterae* expedides després de la impartició d'una orde.⁶ Les ordenacions efectuades durant les visites pastorals eren un instrument eficaç en mans dels bisbes per a tindre contacte amb la realitat religiosa i social de la diòcesi i una ocasió propícia per a conferir les ordes, sobretot la tonsura i les ordes menors.

Entre 1463 i 1479, anys que comprén aquest *Liber Ordinum*, era bisbe de València Roderic de Borja, valencià nascut a Xàtiva, entorn de l'any 1431, al si d'una família de la petita noblesa local, formada per Jofré de Borja Escrivà i Isabel de Borja, germana del futur Calixt III. El seu oncle, el cardenal Alfons de Borja, el va cridar a Roma on li va procurar una exquisida formació completada després en la Universitat de Bolonya, on es va doctorar en Dret, preocupant-se de la seua promoció eclesiàstica. El 8 d'abril de 1455 el cardenal Alfons de Borja va ser elegit papa amb el nom de Calixt III, per la qual cosa va haver de deixar vacant el bisbat de València. A banda de les nombroses prebendes de què Roderic va gaudir, en 1456 el papa li va concedir el capell cardenalici amb el títol de Sant Nicolau in carcere Tulliano. Va ser llegat papal en la Marca d'Ancona, capità dels exèrcits pontificis i vicescanceller de l'Església. Calixt III li va concedir el bisbat de València, el 30 de juny de 1458, el qual va retindre fins a la seua elecció papal, entregant-lo llavors al seu fill Cèsar Borja.⁷

El nou papa Sixt IV el va anomenar el seu llegat a Espanya, a fi d'aconseguir la col·laboració dels regnes hispànics en la croada. A mitjan maig de 1472 va partir de Roma i va arribar a València el 18 de juny. El *Dietari del capellà* es fa ressò de l'esplendor i la pompa que va desplegar durant la seua estada en terres valencianes.⁸

L'esdeveniment més important per a la diòcesi de València, durant el bisbat del cardenal Roderic de Borja, va ser l'elevació de la diòcesi a seu metropolitana, concedida

per Innocenci VIII, en butla donada a Roma el 9 de juliol de 1492,⁹ assignant-li com a sufraganis els bisbats de Cartagena i Mallorca.¹⁰ A la mort d'Innocenci VIII, després del consegüent conclave, l'11 d'agost de 1492 s'anunciava al poble romà la seua elecció unànime com a papa, amb el nom d'Alexandre VI.

El govern de la diòcesi de València, davant de l'absentisme del seu prelat —igual que havia ocorregut durant el mandat del seu predecessor Alfons de Borja— va recaure sobre els bisbes auxiliars i els vicaris generals. Eren els vicaris generals i els oficials els qui en realitat actuaven com a representants del bisbe. Van ser vicaris generals i oficials durant l'episcopat de Roderic de Borja els següents: Jaume Exarch (*vicariusque generalis et officialis*), doctor en lleis i canonge, Pere Vilarrasa, doctor en lleis, canonge i degà de la seu, Joan Marromà, doctor en lleis, canonge i paborde, Jaume Prats (*vicarius in spiritualibus et temporalibus principalisque officialis*), Guillem de Vich, canonge, Martí Aparici Enyego, canonge, i Joan Civera, doctor en lleis, rector de Santa Eulàlia de Mallorca i oficial principal.¹¹

Els bisbes auxiliars, també nomenats de gràcia o anell, van ajudar en el compliment de les tasques pastorals, sobretot en la impartició del sagrament de la confirmació i en la celebració d'ordes, a més d'assistir als grans esdeveniments litúrgics i altres actes, consagrar i beneir esglésies, cementeris, altars i objectes destinats al culte. Totes les fonts i entre elles les municipals, destaquen l'oratòria dels mateixos i les seues predicacions. Tal vegada per aquesta última raó, tots ells eren sempre religiosos pertanyents a les grans ordes del moment: franciscans i agustins.¹² Van ser bisbes auxiliars de Roderic de Borja el franciscà fra Miquel Cascant, bisbe titular de Cristianòpoli, i l'agustí fra Jaume Pérez de València, bisbe titular de Cristòpoli, encara que aprofitant l'estada temporal d'algun

altre bisbe s'impartia la tonsura, com ho van fer el franciscà fra Joan Annades, bisbe titular de Dolia, i Bartomeu Martí, bisbe de Sogorb.

L'edició d'aquest *Liber Ordinum* va acompanyada d'un breu recorregut historiogràfic sobre les ordenacions eclesiàstiques i sobre la utilitat de la font, d'un estudi sobre les ordenacions de clergues i matèries que s'assignaven a cada orde, sobre els ordenats i el ministre de l'ordenació, sobre les formalitats de les ordenacions, és a dir lloc i temps de les ordenacions i condicions requerides als aspirants, i sobre els regulars i seculars ordenats. Sobre els primers es tracta el seu monestir de procedència i l'orde a què pertanyen, sobre els segons es tracta la seua procedència, el seu títol d'ordenació i la professió del pare.

Segueix un breu estudi diplomàtic sobre el *Liber Ordinum* i la seua redacció, així com una descripció codicològica i paleogràfica del mateix i els criteris d'edició. A continuació figura l'edició del text precedida dels registres dels vint-i-huit documents inserits al llarg del *Liber*, la major part lletres dimissòries, tot seguint un orde cronològic, amb la indicació en cadascun dels folis que compren el document i el número que aquest té a l'edició. Finalment, uns nombrosos índexs onomàstic i toponímic, donades les característiques de la font, en permeten la consulta.

Aquest treball forma part del projecte d'investigació HAR 2015-64507-P «Manuscritos datados de la Península Ibérica (882-1500)», concedit pel Ministeri d'Economia i Competitivitat. Vull agrair al Servei de Publicacions de la Universitat de València l'interés que ha mostrat a l'acollir aquest treball, i especialment als directors d'aquesta col·lecció, Antoni Furió i Enric Guinot, que tant estan impulsant el coneixement de la història medieval.

LES ORDENACIONS ECLESIASTIQUES
EN LA HISTORIOGRAFIA EUROPEA

I LA UTILITAT DE LA FONT

El tema de la concessió de les ordes no és nou en els estudis d'història religiosa baixmedieval i és complementari de la perspectiva institucional tractant d'indagar els aspectes més quotidians i de base de la vida de l'Església (basta pensar en els diversos estudis francesos en què ocupa un lloc preeminent la carrera i la formació del clero¹³) i que, superant els límits d'una aproximació biogràfica individual, permet conèixer un poc més de prop la figura del sacerdot.

Per a l'època baixmedieval el tema sobre les ordenacions està representat en la historiografia europea pels treballs realitzats a Alemanya,¹⁴ França,¹⁵ Gran Bretanya,¹⁶ Itàlia,¹⁷ Polònia,¹⁸ Portugal¹⁹ i República Txeca.²⁰

Sobre els realitzats a Espanya tan sols comptem amb estudis per a les diòcesis de Barcelona,²¹ Mallorca,²² València²³ i Saragossa.²⁴ L'escassetat de treballs sobre aquesta temàtica es pot deure al predomini que ha tingut durant molt de temps el tractament global de la història de l'Església, a les dificultats objectives que es troben en aquest tipus d'investigació, lligades a l'escassetat i al desordre de la documentació, a banda de la total debilitat de la historiografia dedicada a l'església local en la tardana Edat Mitjana.

Si els estudis fins ara són fragmentaris i si el material presenta llacunes i és poc uniforme, encara molts autors han recordat en els seus treballs el problema de la formació del clero i de les promocions als ordes sagrats sobretot pel que fa a la seua reglamentació jurídica, reconeixent de tal manera implícitament que aquesta classe d'investigació pot resultar útil com a aportació a investigacions de caràcter més ampli, o encara que només siga per a exemplificar temàtiques generals. En aquest sentit la utilització que fins

ara s'ha fet de tals fonts ha sigut fonamentalment des d'una perspectiva negativa, és a dir per a recolzar la tesi de la decadència general i relaxació dels costums eclesiàstics del temps. S'ha deplorat així —també sovint de manera excessivament severa i un tant superficial— la falta de preparació dels aspirants a la vida religiosa, el seu reclutament sumari i poc exigent quant a l'examen dels aspirants i el successiu aprenentatge de forma quasi artesanal.²⁵

Els *Libri ordinum* constitueixen una interessant font eclesiàstica per al coneixement de la prosopografia del clero, per a l'estudi de la història del clero, dels seus efectius, de les respectives pràctiques i cursos seguits en l'accés als ordes sacramentals, dels seus orígens socials i familiars i, a més, de les seues possibles expectatives entorn de la carrera eclesiàstica; donen informació precisa sobre la població clerical que accedia o pretenia accedir a l'univers clerical, amb la intenció d'ocupar dignitats o gaudir de beneficis que feien de l'Església un espai de riquesa disputada, de promoció social i també de servei pastoral; permeten un estudi més exacte i profund, també des d'un punt de vista quantitatiu, sobre el clero secular i regular; són d'innegable interès des d'una perspectiva genealògica ja que es poden obtenir índexs d'il·legitimitats, generalment de famílies prestigioses; a més permeten veure l'estat de floriment o decadència de cada orde religiós.

Es pot conèixer l'atracció exercida pels centres distribuïdors d'ordes sagrats i què hi buscaven els joves, i al mateix temps saber si actuaven els pastors de la diòcesi o els seus auxiliars, tota l'autoritat dels quals es redueix a exercir els *pontificalia*, és a dir, els ritus reservats als bisbes. Permeten saber què és el que ha afavorit localment el sorgiment de les vocacions i la seua realització, per tant, els orígens socials del clero, sense oblidar els factors

intel·lectuals que pogueren inclinar als joves cap al presbiterat proposant-los un ideal al gust de l'època.

L'estudi del reclutament del clero s'integra en la història social i cultural, fent aparéixer un cert tipus de mobilitat geogràfica i social, i posant en evidència, darrere dels aires regionals de reclutament un fenomen més general de migració intel·lectual. En aquestes llistes s'arreglen dades de cada individu aspirant a la vida eclesiàstica, seculars i regulars, sobre la paternitat, professió del pare i lloc d'origen, de la pròpia diòcesi o de fora.

Aquest tipus de font demostra la capacitat productora i ordenadora de les cancelleries episcopals, ja que els quaderns de matrícula compilen, de forma sistematitzada i repetitiva, enormes masses d'informació, estructurada segons una forma cronològica i, dins d'aquesta, per jerarquia dels ordes sagrats començant per la indicació d'ordes de primera tonsura, ordes menors i després els majors (subdiaconat, diaconat i presbiterat). A més d'això a cada ordenat se li entregava el títol de l'orde rebut (una carta patent o cèdula d'atestació de l'acte) subscrit pel bisbe i el notari i segellat amb el segell del bisbe.²⁶

Les llistes se succeeixen en perfecte orde cronològic i amb exacta indicació topogràfica. Les llistes de tonsurats són molt llargues, no així la dels preveres, perquè la finalitat d'iniciar-se en la carrera eclesiàstica és per a poder obtindre beneficis i privilegis eclesiàstics.

L'ORDENACIÓ DE CLERGUES I MATÈRIES ASSIGNADES A CADA ORDE

El dret canònic prescrivia certs requisits mínims i reglamentava temps i modes als fins de l'ordenació. Aquesta tenia caràcter indeleble i generalment era conferida pel bisbe ordinari, el qual podia delegar en els bisbes auxiliars o en aquells que residien temporalment en

la diòcesi, que el substituïen i actuaven en nom seu; es desenvolupava en llocs precisos i en determinats períodes de l'any, respectant els intervals preestablits. A més d'atindre's a aquestes normes externes, el bisbe —o qui actuava en el seu nom— tenia també la responsabilitat de sospesar els requisits «interns» del candidat, tant d'orde jurídic com moral: naixement legítim, edat suficient, salut i integritat física, aspecte decorós, correcció moral i honestat en les relacions socials; per a les ordes majors estava prevista la promesa de castedat. L'ordenand era examinat *de litteris*: per a cada grau de la consagració era necessari un nivell d'instrucció adequat. Es demanava, finalment, la disponibilitat d'un *sufficiens titulus beneficii vel patrimonii* com a mitjà personal de sosteniment.²⁷

El *cursus ordinum* o carrera eclesiàstica era el recorregut que havia de seguir tot aspirant al clero, després de la tonsura fins al presbiterat. El recorregut, traspassada l'entrada, se subdividia en dos seccions amb un total de set graus del ministeri sacerdotal. L'entrada tenia la consideració de mer acte pel qual s'obrien les portes al sagrament de l'orde. Aquest es distribuïa en set escalons amb quatre i tres en les respectives seccions. Els quatre primers escalons s'agrupaven en la secció anomenada ordes menors, i els tres restants es consideraven ordes majors o sagrats.

El curs havia de seguir-se al peu de la lletra, sent impossible alterar-lo pel procediment anomenat *per saltum*. També havia d'atindre's a les normes que fixava un espai de temps entre les ordes, anomenat *interstitia*. Facilitava així l'exercici de l'orde rebut i el candidat es preparava millor per a la recepció del següent. Només els quatre ordes menors s'administraven en un sol acte. L'Església mai no ha obligat un clergue a ascendir a un orde superior. Eren molts, en efecte, els clergues que romanien durant tota la vida en un grau determinat.

En el desenvolupament del *cursus ordinum*, una vegada superada la fase preparatòria dels *scolares*, intervenia amb caràcter propi l'etapa introductòria anomenada tonsura, pel nom donat tant a l'acte ritual més significatiu com a la conseqüència més vistosa: el tall de pèl especial anomenat tonsura. Però la seua importància radicava en el canvi d'estatus social de l'individu tonsurat, que passava a engrossir l'estat clerical que per la seua consideració de persona eclesiàstica estava subjecte a les lleis de l'Església inclús en l'orde civil.²⁸

La corona era el resultat visible, junt amb el vestit, de l'agregació de l'individu a l'estat clerical, que tenia lloc per mitjà de la cerimònia anomenada tonsura. Pel que sovint s'usen ambdós termes amb sentit sinònim, ja que la corona és un efecte de la tonsura i és un vocable que pel nom (*tonsurare*: tallar el pèl) té perfecta equivalència.

La corona consistia a deixar el pèl del cap curt en una franja contínua al voltant del cap, de manera que s'afaitava la coroneta, la part central i la baixa de la mateixa. Aquesta tonsura, la considerada típica —que per ser pròpia dels monjos, era anomenada major o monàstica—, es diferenciava de la nova tonsura clerical —anomenada menor o clerical—. Aquesta última suposava l'ús de pèl curt i l'afaitat només d'un espai redó entorn de la coroneta, d'uns 7 cm de diàmetre.²⁹

En els sínodes valentins es donen una sèrie de precisions sobre la forma de portar la tonsura, tal vegada pel fet que cobrava auge el costum de deixar créixer el cabell de la resta del cap al mateix temps que es portava curt o rapat el corresponent a la part de l'anomenada corona menor clerical. La primera referència la trobem en el sínode celebrat pel bisbe Arnau de Peralta el 21 d'octubre de 1261, en el que mana que els preveres, diaques i subdiaques d'ara en avant es facen rasurar de manera que els cabells no s'estenguen més enllà de la meitat de les

orelles i tinguen la corona i la tonsura congruent. El bisbe Ramon Despont, en el sínode celebrat el 18 de setembre de 1296, estableix que qualsevol clergue que fóra trobat portant la corona o la tonsura contra la forma establida pel bisbe Arnau, incorreria en la pena de vint sous. En el sínode celebrat pel mateix bisbe el 21 d'octubre de 1298 s'al·ludeix al tema, encara que aquesta vegada referit a problemes haguts amb el poder temporal en la ciutat i diòcesi de València per causa dels clergues casats i d'altres clergues que no porten la tonsura congruent.³⁰ Les visites pastorals també donen compte d'aquest incompliment i així, per exemple, en la visita realitzada a l'església d'Alzira el 2 de març de 1399 el visitador mana als clergues que portent tonsures *in forma vicarii et aliorum*.³¹

En els *Libri Pontificalis* és freqüent trobar entre les miniatures l'escena que recrea el moment en què el bisbe, dempeus davant de l'altar, està conferint la tonsura a diversos xiquets de 7 o 8 anys. Aquests, amb el cabell llarg, inclinen el cap quan el prelat amb unes tisores els talla un floc de cabell de la part superior del seu cap. Al seu costat, un escolà sosté una safata per a depositar les restes de pèl.³² Amb posterioritat, el barber afaitaria la part tallada i li donaria la forma i la grandària coneguts. L'edat mínima legal per a rebre la tonsura era la dels 7 anys.

L'accés a les ordes menors, que comprenien els quatre primers graus del ministeri sacerdotal, era a partir dels 15 anys. En l'ordenació de l'ostiariat els ordenands tocaven les claus de l'església, tenint al seu càrrec l'especial atenció dels temples i, per extensió, dels béns de l'església. En la del lectorat, rebien el llibre amb les perícopes o fragments bíblics destinats a ser llegits en les misses. En la de l'exorcistat posaven les seues mans en el llibre que contenia els formularis propis dels exorcismes. I en l'ordenació de l'acolitat, tenien en les seues mans un cirial o unes

setrilleres amb què servir vi i aigua al sacerdot en la celebració de la missa.³³

Les ordes majors comprenien els tres graus superiors del ministeri sacerdotal. Amb el subdiaconat, el clergue entrava en la fase més important del *cursus ordinum*, considerada sagrada i que comportava el vots perpetus de castedat. Rebia en les seues mans un calze buit; comesa que el distanciava de l'acòlit que tenia cura de les setrilleres i al mateix temps l'acostava al diaca, el qual acceptava les dues matèries per a oferir-les al prevere una vegada preparades convenientment. Al diaca se li encomana, com a màxim exponent del seu servei, el llibre dels evangelis, el més sagrat després del poder sacerdotal eucarístic, i la seua lectura en la missa. Amb el presbiterat, el clergue arribava al final del *cursus ordinum* i es completava la promesa de promocionar-se formulada en la jornada de la tonsura. A ell competia la celebració de la missa, els elements materials de la qual se li entregaven en la cerimònia de la consagració sacerdotal,³⁴ amb l'obligació de celebrar-la almenys dues o tres vegades a l'any, o bé tots els dies de l'any, especialment diumenges i festes, en funció dels deures dimanants del seu ofici de rector o de beneficiat.³⁵

ELS ORDENANDS I EL MINISTRE DE L'ORDENACIÓ

En el *Liber Ordinum* només apareixen llistes d'ordenands quan es tracta d'ordenacions generals. Són més nombroses les llistes de cada tonsura conferida pels diferents bisbes en el convent on resideixen. Les dades que ofereixen cadascun dels assentaments registrats són els següents: dia de la setmana, dia del mes, mes i any en números romans, nom del bisbe, frase indicativa que actua amb la llicència del bisbe de la diòcesi, lloc on confereix la tonsura, l'acció que realitza, nom i cognom del jove, la seua condició d'escolar, nom i cognom del pare, lloc on resideix, diòcesi a què

pertany i ofici i, per últim, al·lusió a la idoneïtat del candidat quant a formació i legitimitat. En cas d'il·legitimitat s'indica la dispensa concedida, dia que va ser dispensat, nom del vicari general que li la va concedir i tipus d'il·legitimitat. Si el candidat és extradiocesà, les dades es completen amb l'advertència que presenta lletres dimissòries³⁶ del seu bisbe, finalment, lloc des d'on han estat expedides i data.

És en la celebració d'ordes generals quan apareixen els noms dels ordenands agrupats en llistes segons l'orde rebut, ocupant el primer lloc la nombrosa llista dels tonsurats amb totes les dades que hem vist anteriorment; si diversos joves són de la mateixa localitat, s'obri en el marge dret una clau que els comprén a tots i s'escriu el nom de la mateixa; de la mateixa manera es fa per a indicar que són *litteratos et legitimos*.

La següent llista correspon als que reben els quatre ordes menors, sense especificar mai cadascun d'ells, perquè es rebien tots en la mateixa cerimònia. Solen ser molt pocs. Les seues dades són: nom i cognom del jove, la seua condició de clergue, la seua titulació acadèmica, en cas de tindre-la (*in decretis bacallarium o decretorum doctorem*). Un requisit fonamental és ordenar-se a títol de quelcom que li assegure el suport, per la qual cosa s'indica a títol de què s'ordena, el notari que va redactar el document relatiu al títol i la data, que es completa amb una fórmula, de vegades etceterada, que indica que el jove es considera satisfet amb aqueix títol (*de quo reputat se contentum*); segueix la condició eclesiàstica o el càrrec (*canonicum, rectorem, vicarium perpetuum, beneficiatum*) i l'església on l'exerceix. Al nom dels que són religiosos s'anteposa la paraula *fratrem*, s'indica l'orde i el convent a què pertanyen i ocupen l'últim lloc en la llista. Els extradiocesans presenten la lletra dimissòria, com s'ha vist per a la tonsura.

Els tres ordes majors s'agrupen en les seues corresponents llistes: subdiaconat, diaconat i presbiterat.

Les dades que ofereix la font són semblants per als tres tal com es va veure per als quatre ordes menors, amb la diferència que si la persona ha aparegut recentment en la llista d'un orde anterior precedeix o segueix al nom la paraula *predictum/prefatum*, la qual cosa permet rastrejar els clergues promoguts als diversos graus, els intersticis entre un grau i un altre i inclús, en alguns, el seu currículum sencer de la tonsura al sacerdoci.

Com el bisbe de València residia a Roma els ministres de l'ordenació en aquestos anys van ser dos bisbes auxiliars i un altre d'ocasional: el franciscà fra Miquel Cascant, bisbe titular de Cristianòpoli i auxiliar de Roderic de Borja des del 3 de març de 1454, que actua des de 1463 fins a l'1 d'agost de 1468. El substitueix el 31 del dit mes i any el franciscà fra Joan Annades, bisbe titular de Dolia (Sardenya), que actua fins al 10 de febrer de 1469. El 18 de febrer d'aqueix any veiem actuar a l'agustí fra Jaume Pérez de València, bisbe titular de Cristópoli i auxiliar de Roderic de Borja, que havia sigut consagrat sis dies abans en la catedral de València.³⁷ Un ministre ocasional va ser Bartomeu Martí, bisbe de Sogorb i Albarrasí,³⁸ el qual els dies 9 i 10 de febrer de 1479 confereix la tonsura a Alzira i Sueca. Tots ells actuen amb la corresponent llicència concedida pel bisbe de València i pel mateix bisbe durant el temps que va estar com a llegat pontifici de Sixt IV a Castella.

LA FORMALITAT DE LES ORDENACIONS

L'admissió a la tonsura i la concessió de les ordes sagrades, com a actes públics, eren redactats pels notaris de la cúria episcopal que d'aquesta manera van oferir a la historiografia eclesiàstica i religiosa un material de gran valor. Durant els anys en què es va confeccionar aquest *Liber Ordinum* treballaven com a notaris o escrivans en la Cúria del Vicariat i de l'Oficialat els següents: Joan Marromà,

Pere Pérez, Lluís Gallach, Joan Çabater, Mateu Cirera, Melcior Forés, Joan de Carcí, Miquel Martínez i un tal Olzina.

Els ordes generals podien conferir-se en qualsevol edifici consagrat, encara que la catedral era el lloc preferent i, dins d'ella, la capella de Sant Pere, però també se'n van celebrar en la capella de Sant Bertomeu i en la de Tots Sants i només una vegada en la capella de Sant Jeroni i Sant Ambrosi en la sala capitular. La tonsura la impartien els bisbes auxiliars en els seus respectius convents, en el de Sant Francesc fra Miquel Cascant i en el de Sant Agustí fra Jaume Pérez. El bisbe de Sogorb, Bartomeu Martí, va tonsurar a Alzira en dos cases (*apud domum magnifici viri domini Berengarii Serra, militis* i *in domo magnifici viri domini Francisci Martí, militis*) i també en Sueca, encara que ací la font no indica el lloc exacte.

Com a lloc excepcional trobem a fra Miquel Cascant que tonsura el 27 de novembre de 1465 a quatre escolars en *Castilionis Xative* i el 6 de juliol d'aqueix any tonsura a Catarroja quatre fills de nobles. Fra Jaime Pérez tonsura a un grup d'escolars el 17 de novembre de 1467 en el monestir de San Francesc de Xàtiva i dos dies després en aqueixa mateixa ciutat tonsura un altre grup en l'hort de na Vendrella, donat que la ciutat estava posada en entredit.³⁹ I el 19 de setembre de 1472 tonsura un escolar en el molí dels Pilades, extra murs de la ciutat de València.

Els bisbes celebraven en dates determinades, ordes generals i s'impartien tots: tonsura, ordes menors i ordes majors. A través del *Liber Ordinum* s'observa com els ordes generals es van realitzar amb gran regularitat any rere any els dissabtes de les quatre témpores, que es corresponien a les quatre estacions, que en el *Liber Ordinum* es titulen quasi invariablement de la manera següent: *Die sabbati quatuor temporum post festum Sancte Lucie* (13 de desembre), referida a la primera de les quatre témpores que s'assenyala per a després del tercer diumenge d'Advent, a

l'hivern; *Die sabbati quatuor temporum post Cinerem*, referida a la segona després del primer diumenge de Quaresma, a la primavera; *Die sabbati quatuor temporum in Trinitate* o *Die sabbati, quatuor temporum post Neumam*, que es refereix a la tercera després del diumenge de Pentecostés, a l'estiu, i *Die sabbati quatuor temporum post festum Sancte Crucis* (14 de setembre), referida a la quarta després de l'exaltació de la Santa Creu, en la tardor. A elles s'afegeix el dissabte «Sitientes» —anomenat així per la paraula inicial del cant de l'introit de la missa del dit diade la quarta setmana de Quaresma (*Die sabbati, qua cantatur in ecclesia «Sitientes»*) i el dissabte de la setmana santa o vigília de Pasqua de Resurrecció (*Die sabbati, vespere Pasquali*).

De les 135 celebracions d'ordenacions generals hagudes durant els dèsset anys que comprén aquest *Liber Ordinum*, un 20'7% corresponen a les celebrades en el període quaresmal i en la quarta tèmpera, seguides per un 21'4% relatives a les celebrades en la primera tèmpera, és a dir, en Advent; per un 17% de les celebrades en la tercera tèmpera i, finalment, per un 10'3% i per un 9'6% de les celebrades en el dissabte «Sitientes» i en la vespra de Pasqua, respectivament.

El clericat o la primera tonsura es podia conferir en qualsevol dia, hora i lloc; excepcionalment en sis ocasions va ser en diumenge. Els dies preferents eren per aquest orde: dissabte i divendres amb molta diferència respecte a dijous, dimecres, dilluns i dimarts. Solia conferir-se habitualment a un sol escolar, excepte quan se celebraven ordes generals en la catedral on la llista de tonsurats és molt nombrosa.

Només apareix un cas d'un ordenat *extra tempora*.⁴⁰ Va haver-hi dies en què no es van celebrar ordes generals per diverses causes: per indisposició del bisbe,⁴¹ perquè els ordenands no estaven prou preparats,⁴² perquè la ciutat

estava posada en entredit⁴³ o perquè el bisbe no va voler celebrar-les.⁴⁴

A la persona del candidat a la tonsura i a les ordes, d'acord amb la santedat del sacerdoci que rebia i el servei que havia de prestar a l'Església i a la comunitat, se li exigien unes condicions, bé en relació a la naturalesa: legitimitat i edat, bé a la disponibilitat: presentació, ordenació i ciència, bé a altres considerants: estat, fama, ser confirmat i tindre un títol benefICIAL.⁴⁵

Tots els aspirants a ordes eren emplaçats a passar per una investigació sobre la seua legitimitat, vida, costums i ciència davant de l'ardiaca, almenys així s'arregla en el sínode celebrat pel bisbe Andreu d'Albalat el 22 d'octubre de 1258 en què es mana que el dimecres de les quatre tèmposes, tots els ordenands es presenten a l'ardiaca perquè es pugui fer amb diligència escrutini tant de la vida, com dels costums i dels coneixements, si canten o llegeixen o saben parlar en llengua llatina, de manera que siguen examinats amb diligència i provats el divendres, i de com hagen de comportar-se a casa del Senyor.⁴⁶ Durant els anys que comprén el *Liber Ordinum* que editem és el vicari general el responsable d'examinar els que desitjaven rebre la tonsura.⁴⁷ D'aquells que procedien d'una altra diòcesi i presentaven la lletra dimissòria tan sols es diu que *examinatum fuit transmissum per suum diocesanum cum litteris* o *qui eum examinatum remisit cum litteris dimissoriis patentibus*, però no qui l'ha examinat.

La recepció de qualsevol orde —de la tonsura al presbiterat— implicava necessàriament al subjecte que la rebia ser *ex legitimo matrimonio procreatum*, tindre l'edat requerida i no patir cap defecte físic notable que impedira l'exercici de la mateixa.

L'accés a l'estat clerical per part d'alguns joves que patien algun tipus de defecte o irregularitat (d'edat, il·legitimitat, defecte físic notable,⁴⁸ haver comés homicidi,

etc.), requeria la concessió d'una gràcia, és a dir, una absolució, una llicència, una dispensa, un indult, la qual era comunicada a l'interessat per mitjà d'una *littera dispensationis* o *littera Poenitentiariae*, que només podia concedir el papa, el penitenciari apostòlic o el llegat papal, enviada en general a una autoritat religiosa o eclesiàstica o expedida per via postal o consignada a mà, en el cas no infreqüent que el peticionari haguera anat personalment a la Cúria papal a sol·licitar amb més facilitat la gràcia desitjada. També el bisbe o el seu vicari general —en cas de seu vacant o en absència del bisbe— tenien autoritat per a això. Les més freqüents són les anomenades *super defectu natalium*. Entre 1463 i 1479 el vicari general de València va concedir 117 dispenses d'il·legitimitat a escolars que desitjaven rebre la tonsura.⁴⁹

Una altra condició que s'exigia als aspirants a ordes és l'edat i estar confirmats.⁵⁰ Es marcava un límit mínim per a l'ingrés en l'estat clerical i per a la recepció dels ordes menors en conjunt i per a totes i cada una de les majors, amb l'episcopat inclòs. Trenta anys era l'edat mínima per a la recepció del presbiterat, rebaixable a vint-i-cinc amb dispensa i amb variacions per a les restants ordes, amb vint anys per al subdiaconat, en la norma més benigna, excepte per a l'episcopat que s'exigia sempre tindre trenta anys complits.⁵¹

En el moment de la tonsura el jove prestava jurament davant del vicari general *quod intencio sua est ad sacerdocium se facere promoveri*. Aquesta intenció es menciona també en les lletres dimissòries que presentaven els extradiocesans. La fórmula emprada no concreta l'edat, tan sols diu *et habens etatem legitimam* o *suficiens in litteratura et etate*.⁵² Sobre l'edat en què s'ha rebut el diaconat només es menciona en un cas.⁵³

ELS REGULARS I ELS SECULARS

Al final de les llistes dels ordenats de menors o majors apareixen sempre noms de monjos i religiosos, és a dir eclesiàstics, la vida dels qual girava entorn dels tres clàssics consells evangèlics de castedat, pobresa i obediència, que vivien en comunitats separades sota una regla acceptada per l'Església. Gaudien, igual que els clergues, d'un mateix fur, propi de l'Església, diferent del civil, i estaven subjectes a l'autoritat eclesiàstica respectiva, sota la supervisió del bisbe o del papa, segons es tractara de cases subjectes al diocesà o exemptes d'ell.⁵⁴ Per a ser ordenats fora de la seua diòcesi necessitaven la llicència del seu superior (*cum licencia sui prioris o cum licencia sui prelati*).

Quant al lloc de residència, la majoria eren de la diòcesi de València, enfront d'una minoria d'altres bisbats. Destaquen els franciscans observants provinents dels dos convents de València, el de Sant Francesc i el de Jesús, situat extra murs de la ciutat; de Nostra Senyora de Rebollet d'Oliva i de San Francesc de Morvedre. Els extradiocesans d'aquesta orde provenen del convent de Sant Blai de Sogorb i de Sant Francesc de Chelva, ambdós de la diòcesi de Sogorb-Albarrasí; un ve del convent de Sant Francesc de Terol, de la diòcesi de Saragossa, un altre del de Sant Francesc de Múrcia, de la diòcesi de Cartagena, i un altre del de Barcelona.

El segueixen en número els religiosos pertanyents a l'orde de predicadors del convent de Sant Domingo de València, de Corpus Christi de Llutxet i de Sant Onofre de Museros. De fora de la diòcesi eren els dominics provinents dels convents de Sant Domingo de Chinchilla, de la diòcesi de Cartagena, de Mallorca, de Múrcia, de Saragossa i de Palerm.

A l'orde dels jerònims pertanyen els religiosos del monestir de Santa Maria de la Murta, situat prop d'Alzira, i de Sant Jeroni de Cotalba, prop de Gandia. Els cartoixans

venien de la cartoixa de Portaceli i de Vall de Christ, aquest últim en la diòcesi de Sogorb-Albarrasí. Del monestir de Santa Maria de la Valldigna provenien els monjos cistercencs, i un del monestir de Sant Bernat de Rascanya. Els agustins ordenats eren dels convents de Sant Agustí de València, d'Alcoi i d'Alzira. Els mercedaris eren del convent de la Mare de Déu de la Mercè de València i els religiosos carmelites del convent de la Mare de Déu del Carme de la mateixa ciutat. Finalment, en la llista d'ordenats se citen dos religiosos trinitaris provinents del convent de la Mare de Déu del Remei i un benedictí del monestir de Sant Pere de Galligans de Girona.

Menció a banda són els tres religiosos pertanyents a l'orde de la Mare de Déu de Montesa i els dos de l'orde de Sant Jaume de l'Espasa.

El major percentatge de seculars ordenats correspon a persones domiciliades en la capital o en localitats de la diòcesi de València, encara que la major part només reben la tonsura, no sent menyspreable per una altra banda el nombre dels extradiocesans que desitgen ser ordenats ací i incardinar-se en aquesta diòcesi. Desconeixem les causes que van motivar l'elecció de la diòcesi de València per a ser ordenats, tal vegada, entre altres motius estaria l'esperança d'obtindre un benefici de major renda que els que pogueren trobar en la seua diòcesi d'origen, estar residint ja en aquesta diòcesi, disposar d'un patrimoni per a viure, tindre un benefici no residencial, la *familiaritas* amb un bisbe o amb un canonge⁵⁵ o formar part de la capella reial.⁵⁶ El recurs a la lletra dimissòria era la norma general, provocant així un fenomen de fluctuació d'eclesiàstics entre una diòcesi i una altra.

Els procedents de localitats de la diòcesi de València són majoritàriament de la mateixa capital i, per número d'ordenats, de la ciutat de Xàtiva, de les viles de Alzira,

Gandia, Morvedre, Alcoi, Cocentaina, Sueca, Lliria, Cullera i Algemesí i dels llocs de Quart i Torrent.

A més dels que pertanyen a la diòcesi de València, són les diòcesis limítrofes les que proporcionen joves que passen a engrossir les llistes del reclutament del clero; són, segons el nombre dels ordenats, de major a menor, les de Tortosa, Saragossa, Cartagena, Conca, Sogorb-Albarrasí i en menor grau Tarragona, Mallorca, Urgell, Tarassona, Toledo, Pamplona, Vic, Girona i Palència; tan sols n'és d'una diòcesi extrapeninsular, Baiona. Sobre l'origen geogràfic, les dades completes les ofereix el *Liber Ordinum* en les llistes de la tonsura i es refereixen al lloc de residència del pare utilitzant la veu *vicini civitatis*, *vicini ville*, *vicini loci* o *civis Valencie*.

El títol d'ordenació, també anomenat títol clerical, era la garantia exigida pel Dret Canònic que assegurava a un clergue els mitjans de subsistència convenients durant tota la seua vida. Açò havia de ser així, atés que l'exercici de les seues funcions espirituals absorbiria tot el seu temps, impedit-li realitzar altres tasques remunerades que asseguraren la seua sustentació, evitant d'aquesta manera la indigència del clero. L'existència del títol era doncs una de les condicions exigides perquè el bisbe poguera procedir a la col·lació d'una orde. De fet el títol d'ordenació havia de ser constituït en el moment de la col·lació de les ordes menors, per la qual el clergue s'obligava d'una manera definitiva. El mateix títol, servia per a les ordes següents, ara bé, si desapareixia, havia de ser substituït per un altre.

L'Església, des dels seus primers concilis, a l'abordar aquesta qüestió s'enfronta amb una doble problemàtica, d'una banda l'econòmica i per una altra la raó disciplinar d'organització, és a dir, la dependència de l'ordenat al qual es proveeix del títol amb relació a una església en què ha d'exercir el seu ofici. És per això que, ja la vella disciplina prohibia les ordenacions absolutes. Com aquestes es multiplicaven, el Tercer Concili de Laterà va ordenar que el

bisbe carregara amb l'obligació de proveir a la còngrua sustentació dels clergues que ordenara sense el corresponent títol, a menys que tinguera patrimoni propi per a sustentar-se pel seu compte. L'efecte d'aquesta norma va ser el contrari del què es pretenia, ja que es van multiplicar les ordenacions basades precisament en el *titulus patrimonii*, que portava implícit la independència enfront del bisbe. La comprovació i avaluació d'aquest era a més un tant problemàtica i les coses es van complicar encara més a l'augmentar el número de bisbes que podien ordenar els clergues.⁵⁷

Per al període que comprén aquest estudi, el *Liber Ordinum* reflecteix una gran varietat tipològica de títols d'ordenació, que se substanciaven per mitjà d'instrument públic davant de notari: els més nombrosos són els que es refereixen al patrimoni personal de l'ordenand (*ad titulum sui patrimonii*); segueixen en número els relacionats amb el seu ofici eclesiàstic en què es presenta com a base de sustentació un benefici (*ad titulum sui beneficii*).⁵⁸ Són nombrosos els que ostenten un benefici en la catedral de València i, per aquest orde, en les següents esglésies de la capital: Sant Nicolau, Sant Joan del Mercat, Sant Bartomeu, Sant Martí, Sant Llorenç, Santa Caterina, Sant Esteve, Sant Salvador i Santa Creu; molts també en la col·legiata de Santa Maria de Xàtiva, menys en l'església de Sant Feliu de la mateixa ciutat, i alguns en Santa Caterina d'Alzira i en Santa Maria de Morvedre. Altres posseeixen beneficis en altres diòcesis: en la col·legiata d'Oriola, de la diòcesi de Cartagena, en la catedral de Mallorca i en l'església de Sant Nicolau de la mateixa ciutat, en Santa Maria de Solsona, de la diòcesi d'Urgell, i en la Verge de l'Esperança de la diòcesi de Sogorb-Albarrasí.

Altres càrrecs que els proporcionen seguretat als nous ordenats són les canongies (*ad titulum sui canonicatus*),⁵⁹ vicaries perpètues (*ad titulum sue vicarie perpetue*)⁶⁰ i

misses perpètues (*ad titulum quarumdam missarum perpetualium*).⁶¹ Diversos familiars dels ordenands proveeixen un títol d'ordenació, com són son pare (*ad titulum patris sui*), sa mare (*ad titulum matris sue*), els seus pares (*ad titulum parentis sui, parentum suorum o sui genitricis*) o el seu germà (*ad titulum sibi factum per... germanum suum*). També els que no són familiars proveeixen un títol perquè un jove puga ordenar-se. Una forma diferent de sustentació és disposar d'una renda (*ad titulum xviii librarum in redditibus*),⁶² o haver rebut una donació (*ad titulum donationum*).⁶³ Per últim, un cas curiós és ordenar-se *ad titulum officii sibi per civitatem dati de administrando professionem figuritatis Corporis Christi, de quo se reputat contentus*.⁶⁴

Als regulars que ingressen en l'estat clerical, el títol els és subministrat per l'orde religiós a què pertanyen.

Totes les famílies nobles valencianes tenien algun fill que ingressava en l'estat clerical a través de la tonsura. Cognoms com els Castellà, Vilaragut, Pardo de la Casta, Pròxita, Lançol, Lladró, Boïl, Vives, Pérez de Calataiud, Carròs de Vilaragut, Montagut, Vilanova, Rabaça de Perellós, Çanoguera, Bellvís, Centelles, Vich, etc. apareixen amb molta freqüència en les llargues llistes dels tonsurands. El gran nombre de dispenses per a ordenar-se concedides a membres de famílies d'un cert relleu sembla indicar la preocupació dels nobles per donar eixida als fills il·legítims.

Després dels fills de nobles, que representen un 8'1% del total, sobresurten els fills dels notaris (8'5%), juristes, mestres en arts i medicina i escrivans (en un percentatge molt menor) —que formaven part de la classe social intermèdia entre els nobles i els mercaders i menestrals— i els fills de mercaders (7'8%). Per damunt de tots ells predominen els fills d'agricultors (18'6%). Entre els menestrals destaquen per aquest orde els pares que professen l'ofici de paraire, sastre, blanquer, flequer, fuster,

teixidor, fuster, obrer de vila, carnisser, escuder, calceter, assaonador, especier, argenter, ferrer, tintorer, apotecari, teixidor de llana, boter, peixater, seder, sucrer, corder, pellisser i teixidor de seda, i molts altres oficis com pot comprovar-se a l'índex onomàstic.

EL *LIBER ORDINUM* AL SERVEI DE L'ADMINISTRACIÓ EPISCOPAL

Els *Libri Ordinum*, a l'igual que altres registres de la cancelleria episcopal —Llibres de col·lacions o registres d'actes comuns, *Libri litterarum* o registres de minutes, Llibres de visita pastoral, etc.— constitueixen la memòria administrativa del triple ministeri del bisbe en la seua diòcesi: de govern, sacramental i pastoral. El *Liber Ordinum* és el resultat de l'administració del sacrament de l'orde sacerdotal, sacrament reservat al bisbe igual que la confirmació, i en ell els noms dels ordenats s'assenten acuradament després de rebre la corresponent orde.

Prèviament a la impartició de cada orde, almenys sobretot de la tonsura, es confeccionaven unes llistes⁶⁵ per l'autoritat diocesana, amb ajuda dels rectors, segons els casos i llocs, que tenien en compte les peticions dels interessats i el resultat de l'examen al que havien de sotmetre's, ja que la crida en el moment de l'ordenació havia de ser nominal. Després la dita llista es copiava en els registres diocesans d'Ordenacions⁶⁶ amb la finalitat de tindre constància d'això i servir de comprovant. Al jove ordenat se li entregava una *littera testimonialis ton-sure*, en cas d'haver rebut la tonsura, o un *titulum ad sacros ordines*, en cas d'haver rebut altres ordes.

Gràcies a unes notes en paper que han quedat entre els folis del *Liber Ordinum* sabem que en alguns casos la tonsura era sol·licitada al bisbe pel vicari general⁶⁷ o per un notari de la cúria.⁶⁸ En la nota consten les dades del jove i

sobre ella el bisbe de pròpia mà deixava constància d'haver-la impartit. Després l'interessat entregava aquesta nota al notari de la cúria,⁶⁹ el qual, previ mandat del vicari general, traslladava les dades al llibre d'ordes⁷⁰ i redactava la *littera* en forma pública, que entregava al jove tonsurat.⁷¹

En cas d'haver-se comés alguna errada al copiar el nom del tonsurat o el nom del pare, la persona afectada, tal vegada al voler rebre les quatre ordes, va advertir l'error i va presentar la consegüent reclamació davant del vicari general. Aquestes reclamacions van suposar tot un procés per a reparar les dites errades.⁷² Els processos se guarden entre els folis del *Liber Ordinum*, es ratlla i es corregeix l'errada i al marge, al costat del nom de l'afectat, el notari escriu una nota dient que hi ha el procés.

El *Liber Ordinum* que editem en aquest treball és un registre d'ordes sagrats (tonsura, ordes menors, subdiaconat, diaconat i presbiterat) impartits per diferents bisbes auxiliars a joves de la diòcesi de València o procedents d'altres diòcesis que aspiraven a obtindre un benefici eclesiàstic o exercir la cura d'ànimes en una parròquia. S'hi registren durant dèsset anys un total de 5.297 ordes, el detall del qual pot veure's en el següent quadre, corresponent la primera al 5 d'agost de 1463 i l'última al 24 de desembre de 1479, totes elles impartides durant l'episcopat de Roderic de Borja.

Ordenats entre 1463-1479

Any	Tonsura	Quatre ordes menors	Subdiaconat	Diaconat	Presbiterat	Total ordes
1463	118	11	8	7	4	148
1464	223	32	36	28	29	348
1465	228	28	31	28	22	337
1466	170	29	24	25	16	265
1467	285	22	25	22	21	375
1468	220	12	12	10	6	260
1469	273	18	11	5	6	313
1470	235	14	9	9	11	278
1471	220	9	8	9	3	249
1472	225	31	32	29	36	353
1473	160	32	35	31	24	281
1474	128	21	24	25	21	219
1475	154	34	28	23	29	268
1476	131	36	40	44	33	284
1477	194	50	38	43	48	373
1478	202	84	84	81	76	527
1479	228	49	52	50	40	419
TOTAL	3.394	512	497	469	425	5.297

El notari de la cúria s'encarregava de registrar els noms dels nous promoguts a ordes i, segurament seria ajudat per algun escrivà per a la redacció de les còpies de la *littera testimonialis* i del *titulum ad sacros ordines*, que escrivien sobre pergamí i es validaven amb el segell del bisbe o de la cúria del Vicariat, en absència d'aquest. Al marge del nom del clergue ordenat apareix una anotació notarial, l'abreviatura de *Facta*, indicant que s'havia expedit la *littera* en forma pública i entregada a cada clergue, com a document de l'orde rebut.